

των ανθρώπων αποδεχόμενοι εν τη Εκκλησία ως φύσει ενυπαρχούσας και απεριέργους, τα δε οργάνων κρούσματα και εμπνεύσματα αποδιοπομπούσιν ως περιεργωδέστερα οι θείοι πατέρες». Αλλά και άλλοι πατέρες και εκκλησιαστικοί συγγραφείς, όπως ο Ιωάννης Χρυσόστομος, ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο Νικήτας Σερρών κ.ά., ομιλούν για το θέμα αυτό και όλοι δογματίζουν ότι η οργανική μουσική δεν έχει θέση στην Εκκλησία. Οι κανόνες επίσης της Εκκλησίας ορίζουν ότι οι δέσεις προς τον Θεό πρέπει να εκτελούνται «μετά κατανύξεως, μετ' ήθους ταπεινού και κατεσταλμένου, άνευ της περιττής των μελών ποικιλίας». Με τη χρήση των οργάνων όλα τα ανωτέρω γνωρίσματα εξαλείφονται· τούτος είναι ο λόγος που ώθησε τους πατέρες να απαγορεύσουν τη χρήση των οργάνων στην εκκλησιαστική μουσική.

β) Η τετραφωνία: Για να σπλητεύσει και να καταδείξει το άτοπο της ευρύτατα διαδεδομένης κατά την εποχή του απόπειρας αντικατάστασης της βυζαντινής μουσικής υπό της τετραφώνου, ο Ν.Δ. Λεβίδης βασίζεται κυρίως στους κανόνες της Εκκλησίας. Παραθέτει πρώτον τον ΟΕ' κανόνα της εν Τρούλλω Στ' Οικουμενικής συνόδου: «Τους επί τω ψάλλειν εν ταις εκκλησίαις παραγινομένους, βουλόμεθα μήτε βοαίς ατάκτοις κεχρήσθαι και την φύσιν προς κραυγήν εκβιάζεσθαι, μήτε τι επιλέγειν των μη τη Εκκλησία αρμοδιών και οικείων· αλλά μετά πολλής προσοχής και κατανύξεως τας ψαλμωδίας προσάγειν...». Ποιά είναι, αναρωτιέται ο Λεβίδης, τα «μη τη Εκκλησία αρμόδια και οικεία». Είναι αυτά που ο ερμηνευτής των κανόνων Ζωναράς εξηγεί σαφέστερα: «Το δε βοάν και κραυγάζειν, ου κατεσταλμένου ήθους αλλά θρασέος εστί και γεγαυρωμένου. Διο και ο κανών απαιτεί μετά προσοχής και κατανύξεως ψάλλειν, αλλά μη ατάκτως βοάν, και την φωνήν εκβιάζεσθαι προς κραυγήν· κραυγή δε εστι επιταμένη φωνή και βιαίως εκρηγνυμένη. Και ου μόνον τούτο απαγορεύει, αλλ' ουδέ τι επιλέγειν συγχωρεί ανοίκειον και ανάρμοστον εκκλησία, οία εισί τα κεκλασμένα μέλη και μινυρίσματα και η περιττή των μελωδιών ποικιλία, εις ωδός εκτρεπομένη θυμηλικάς και εις άσματα πορνικά». Και συμπληρώνει ο Βαλσαμών, ερμηνευτής και τούτος των ιερών κανόνων: «Διωρίσαντο γουν οι πατέρες μη γίνεσθαι τα ιερά ψαλμωδή-

ματα δια βοών ατάκτων και επιταμένων και την φύσιν παραβιαζομένων· μήτε μεν δια τινών καλλιφωνιών, ανοικίων τη εκκλησιαστική καταστάσει και ακολουθία, οία εισί τα θυμηλικά μέλη και αι περιτταί ποικιλία των φωνών». Τι άλλο εννοούν οι κανόνες της Εκκλησίας, συμπεραίνει ο Λεβίδης, παρά τις καντάδες της τετραφώνου αρμονίας και τα «μινυρίσματα» (λεπές φωνές) ή «τας επιταμένας φωνάς» των τενορίων της τετραφώνου; Η τετραφώνος μουσική αποτελεί για την Ορθόδοξη Εκκλησία «ανοίκειον και ανάρμοστον» τεχνούργημα που αντιβαίνει στους ιερούς κανόνες των Αγίων Οικουμενικών Συνόδων και στην ιερά παράδοση. «Η Εκκλησιαστική ημών μουσική -καταλήγει ο Λεβίδης- είναι αυτή αυτή η μουσική των Αρχαίων Ελλήνων. Αφού δε και εκείνοι δεν είχαν την αρμονίαν, αλλ' απλώς το μονωδικόν είδος και την μελωδίαν και πολλών άμα συναδόντων ομοφθόγγως και ομοτόνως ως εξ ενός στόματος της αυτής εξηκούσης φωνής, πώς ήτο δυνατόν η Βυζαντινή ημών μουσική, η κατ' ευθείαν διάδοχος της ελληνικής, τοσούτον να καινοτομήσῃ».

γ) Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Εκκλησία της Ελλάδος, υπερασπιστές της πατρώας μουσικής: Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως -η οχυρώτατη Ακρόπολη των επάλξεων του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας, όπως εύγλωττα το χαρακτηρίζει ο Ν. Λεβίδης- αποτελούσε και αποτελεί τον θεματοφύλακα της εθνικής μας μουσικής. Κατά το παρελθόν αρκούσε οποιαδήποτε μικρή παρατυπία εκ μέρους των ιεροψαλτών, που απειλούσε την ακεραιότητα της εκκλησιαστικής μουσικής, για να αντιδράσει το Πατριαρχείο με αφοριστικές εγκυκλίους. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα των εγκυκλίων του έτους 1868 από τον Πατριάρχη Γρηγόριο και του έτους 1880 από τον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ'. Ο τελευταίος εξέδωσε δύο εγκυκλίους (στις 2 και 8 Ιανουαρίου 1880), στις οποίες μεταξύ των άλλων διαβάζουμε τα εξής: «Η Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία [...] νηήσατο, ίνα [...] συστήσῃ θερμώς, όπως, παραιτούμενοι παντός ξένου και οθνείου, δυναμένου διαφθείραι και ασχημίσει τον άγιον και χριστιανικόν της Εκκλησιαστικής ημών Μουσικής χαρακτήρα, φιλοτιμηθήτε εργασθίναί [...] υπέρ της εκκαθαρίσεως και αναδείξεως του πολυτίμου τούτου εθνικού και εκκλησιαστικού ημών θη-

σαυρού...». Σ' άλλο σημείο επίσης, η ίδια εγκύκλιος δείχνει την εμμονή του Πατριαρχείου στην πατροπαράδοτη, και όχι στην τετραφώνου μουσική με τα εξής: «...μουσικήν, έχουσαν το μεγαλοπρεπές εν τη απλότητι, το τερπνόν εν τη ευρυθμία και το σεμνόν εν τη μετά ταπεινότητος, ηρεμίας και κατανύξεως καθαρά, ευκρινεί, απερίττω και εμμελεί ψαλμωδία...». Ανάλογες ήταν και οι κατά το παρελθόν αντιδράσεις της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος σε παρόμοιες απόπειρες εισαγωγής τετραφώνου μουσικής σε ιερούς ναούς των Αθηνών και της επαρχίας. Το έτος 1870 εξέδωσε Εγκύκλιο, καταδικάζουσα την εισαγωγή της τετραφώνου στον ιερό ναό του Ευαγγελισμού στην Πάτρα, η οποία μεταξύ των άλλων ανέφερε: «δεν δύναται να επιτρέψῃ (η Ι. Σ.) εις τους ιερούς ναούς την εισαγωγήν της τετραφώνου, καθόσον, εκτός του ότι εισάγεται έκφυλον τι, αλλόκοτον, και όζον Δυτικισμού, η περί ης ο λόγος τετραφώνος συνεπάγεται εις την καταστροφήν μιας ολοκλήρου φιλολογίας, της των ιερών ασμάτων, άτινα δεν δύναται να ψάλλωνται δια της τετραφώνου μουσικής». Το έτος 1886, επίσης, ο μητροπολίτης Αθηνών Προκόπιος

Ερνέστος Κάρτερ, Ο Νικόλαος Λεβίδης το 1896, Πινακοθήκη της Βουλής, Αθήνα

διεμαρτυρήθη δι' εγγράφου του στην Ι. Σύνοδο, για τη χρήση τετραφώνου μουσικής στον ιερό ναό της Αγίας Ειρήνης και του Αγίου Γεωργίου. Ωνόμαζε δε την τετραφώνη ο ιεράρχης «έκφυλον και οθνεϊαν». Αντιδρώντας αμέσως η Σύνοδος, έστειλε έγγραφο προς το αρμόδιο υπουργείο, καθώς και προς τους ανά το κράτος ιεράρχες, με τα οποία ζήτησε την παύση του σκανδάλου. Τέλος, το έτος 1888, η Σύνοδος υπέδειξε στον μητροπολίτη Αθηνών Προκόπιο να

παύσει «το εν τω Μητροπολιτικώ Ναώ Αθηνών εκκλησιαστικόν σκάνδαλον της τετραφώνου». Η Σύνοδος διεμαρτυρήθη πάλι στο αρμόδιο υπουργείο κατά της τετραφώνου, αναφέροντας κατηγορηματικά: «...μη αναγνωρίζομένης υπό της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, μετ' ης αναποσπάτως διατελεί ηνωμένη η Εκκλησία [...] της Ελλάδος και διότι τούτη μεταβολή ενδεχόμενον είναι να χαλαρώσῃ την μεταξύ των δύο Εκκλησιών υφισταμένην αρμονίαν και πνευματικὴν ενότητα». Αρα, και η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, όπως και το Οικουμενικό Πατριαρχείο, υπήρξαν πάντοτε πρόμαχοι και υπερασπιστές της πατροπαράδοτου εκκλησιαστικής μουσικής και πολέμιοι της «οθνεϊας» δυτικής τετραφώνου μουσικής.

δ. Οι χοροί στους γυναικωνίτες: Η αναφορά του Ν.Δ. Λεβίδη στην πατρώα βυζαντινή μουσική κατακλείεται με την καταδίκη και τον καυτηριασμό της καινοφανούς συνθεϊας της εποχής του, που επέβαλε ο χορός ψαλτών να τοποθετείται στο γυναικωνίτη. Χαρακτηρίζει αυτή την καινοτομία φραγκική και ρωσική, που ανατρέπει την από αιώνες ισχύουσα τάξη της Εκκλησίας μας. Είναι πράξη αντικανονική και παράνομη η οποία, εκτός των άλλων, κυρίως καταργεί τον θεσμό των δύο χορών, ο οποίος από παλαιωτάτων χρόνων υφίσταται στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Ήδη από την εποχή του Κωνσταντίνου, υιού του Κωνσταντίνου του Μεγάλου, υπήρχαν δύο χοροί στους ναούς. Από δε την Αντιόχεια οι δύο χοροί καθιερώθηκαν σταδιακά σε όλα τα Πατριαρχεία, Κωνσταντινουπόλεως, Ιεροσολύμων, Αλεξανδρείας. Αλλά και οι πατέρες της Εκκλησίας μας ομιλούν περί του αντιφωνικού τρόπου ψαλμωδήσεως, χρησιμοποιώντας τη λέξη «αντίφωνος ή αντιψαλλόμενος». Ο Μ. Βασίλειος γράφει προς τους ιερείς της Νεοκαισαρείας: «δική διανεμηθέντες αντιψάλλουσιν αλλήλοις». Ο Νικηφόρος Κάλλιτος επίσης αναφέρει: «την δε των αντιφώνων συνθήειαν, άνωθεν από των Αποστόλων η Εκκλησία παρέλαβεν». Στην Αντιόχεια, καθιέρωσε τους δύο χορούς ο επίσκοπος Ιγνάτιος, ο οποίος είδε σε οπτασία τους αγγέλους «δί' αντιφώνων ήτοι δια δύο χορών υμνούντας τον Θεόν». Ακόμη, ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο Μέγας Φώτιος, ο Θεοδώρητος κ.ά. ββαιώνουν την ανέκαθεν ύπαρξη των δύο χορών στην Εκκλησία μας.

Αποτελεί -καταλήγει ο Λεβίδης- το ολιγότερο αυθαίρετη, αντικανονική και αντεθνική πράξη η καταστρατήγηση και ποδοπάτηση των όσα από τους αποστόλους παρελάβαμε.

Είναι προφανές ότι ο ένθερμος ζηλωτής των πατρών Ν.Δ. Λεβίδης γνήθηκε με ξεχωριστή δυναμικότητα ενός αγώνος εθνικού για τη διατήρηση της ελληνικής μουσικής ταυτότητας του έθνους μας. Με τα λόγια του, κατόρθωσε να αφυπνίσει τους «υπνούντας» υπευθύνους, λέγοντας πάντα τα πράγματα με το όνομά τους και εκθέτοντας με επιστημονικά τεκμήρια τις απόψεις του για τη βυζαντινή μουσική και την τετραφωνία. Η τάση που παρουσιάσθηκε την εποχή εκείνη, για την αντικατάσταση της βυζαντινής υπό της τετραφώνου μουσικής, βρήκε αξεπέραστο εμπόδιο την προσήλωση του Λεβίδη στους θεσμούς. Είναι χαρακτηριστικό το ακόλουθο απόσπασμα από εφημερίδα της εποχής: «Η κατάσταση αυτή τείνουσα να γενικευθή επήνεγκε την κατ' αυτής εξέγερση των ζηλωτών των πατριών, η δε σθεναρά φωνή του εντίμου βουλευτού Αττικής κ. Ν.Δ. Λεβίδου, του τοσούτον αρμοδίως εξεγειρομένου εκάστοτε κατά των τοιοούτων βεβηλώσεων, έδωκε αφορμήν εις ευρείας συζητήσεις εν τω Ελληνικό τύπω, καταληξάσης εις ομόφωνον σχεδόν καταδίκην της τετραφώνου». Ο Ν. Δ. Λεβίδης έπραξε ό,τι όφειλε να πράξη κάθε Ορθόδοξος Έλληνας: διαμαρτυρήθηκε, αντιστάθηκε, αγωνίστηκε και πάντως «...είναι παντός επαίνου άξιος» διότι δια του απροόπτως δοθέντος κολάφου έδωκεν, ώστε να συναισθανθώμεν επί τέλους, ότι δεν δυνάμεθα ατιμωρητί να φερώμεθα οικείως και ευτραπέλως προς ό,τι ξένον και οθνεϊόν· αλλ' ότι οφείλομεν, ίνα στερρώς αντεχώμεθα των πατριών, και δη οσάκις ταύτα φέρουσιν εν αυτοίς πλήρη και τέλειον τον επιστημονικόν αυτών καταρτισμόν».

Ο δεύτερος φάκελος του αρχείου Ν.Δ. Λεβίδη, που φυλάσσεται στον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός», υπ' αριθμ. 2268, περιέχει μία επιστολή του Κωνσταντίνου Α. Ψάχου με ημερομηνία 27 Μαρτίου 1908. Η επιστολή αυτή αποτελεί απάντηση του Κ.Α. Ψάχου στην, κατά πάσα πιθανότητα, επαινετική επιστολή του Ν.Δ. Λεβίδη, για τη Δοξολογία της εθνικής εορτής της 25^{ης} Μαρτίου, στην οποία έψαλε ο Ψάχος με τους μαθητές του της σχολής βυζαντινής μουσικής του Ωδείου Αθηνών.

Η παρουσία στο αναλόγιο του ιερού ναού της Χρυσοσπλαιωτίσης των μαθητών της σχολής βυζαντινής μουσικής του Ωδείου Αθηνών, κατά την πρώτη επίσημη εμφάνισή τους, εντυπωσίασε τον μητροπολίτη Αθηνών Θεοκλήτο, ο οποίος πρότεινε να ψάλει ο ίδιος χορός την επίσημη δοξολογία της 25^{ης} Μαρτίου. Η ψαλμωδία των μαθητών, υπό τη χοραρχία του Κ.Α. Ψάχου, ενθουσίασε τελικά όχι μόνο τον παριστάμενο βουλευτή Αθηνών και λάτρη της πατρώας μουσικής Ν.Δ. Λεβίδη, αλλά και όλους τους παρευρεθέντες. Διαφωτιστικό επί του παρόντος είναι το κατωτέρω δημοσίευμα, που διαβάζομε σε μουσική εφημερίδα της εποχής: «Κατόπιν της θριαμβευτικής επιτυχίας ην ήρην ο χο-

Ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Διομήδης Κυριακός, που παρέστη στις επίμαχες εξετάσεις Βυζαντινής Μουσικής του 1902

ρός της βυζαντινής σχολής του Ωδείου κατά την πρώτην επ' εκκλησίας εμφάνισιν αυτού, απεφασίσθη υπό του σεβ. Μητροπολίτου Αθηνών εν συνεννοήσει μετά του Διευθυντού του Ωδείου Αθηνών κ. Νάζου όπως ο χορός ούτος ψάλη και κατά την 25 Μαρτίου την επί τη εθνική ημών εορτή τελουμένην Δοξολογίαν. Και πράγματι· γενομένης της καταλλήλου προπονήσεως του χορού αυτού υπό του κ. Ψάχου εις παν ό,τι ψάλλεται εις την δοξολογίαν ταύτην εξετελέσθη αυτή μετά της αυτής ως και πρότερον θριαμβευτικής επιτυχίας υπό του χορού του Ωδείου προς μεγίστην ευχαρίστησιν των παρευρεθέντων επισήμων και μη κατά την δοξολογίαν ταύτην».

Υπέρ των ευφροσύνων συναισθημάτων που προκάλεσε στις ψυχές των παρευρισκομένων η ερμηνεία του χορού τούτου

συνηγορεί και η κατωτέρω είδηση, που δημοσιεύτηκε σε εκκλησιαστικό περιοδικό της εποχής: «Η Δοξολογία της 25^{ης} Μαρτίου όπως πάντοτε ούτω και εφέτος ετελέσθη εν τω ναώ της Μητροπόλεως μετά της συνήθους αίγλης και μεγαλοπρεπείας. Αλλ' εκείνο το οποίον εξαιρετικώς οφείλομεν να αναφέρωμεν και το οποίον ιδιαιτέραν εις την τελετήν προσέδωκεν αίγλην ήτο η υπό του χορού της εν τω Ωδείω Σχολής της Βυζαντινής Μουσικής εκτέλεσις των ωρισμένων μελών δια καθαράς Βυζαντινής Μουσικής. Τον χορόν διύθυθεν ο καθηγητής κ. Ψάχος κατά το σύστημα της διπλής βοηθητικής γραμμής δια του οποίου εψάλθησαν το Απολυτίκιον Σήμερον της σωτηρίας, το Κοντάκιον Τη Υπερμάχω, πέντε στίχοι εκ της Δοξολογίας εις πλάγιον τέταρτον Ιακώβου του Πρωτοψάλτου και ο πολυχρονισμός των Βασιλέων. Η εντύπωσις ήτο άριστη πάντων των προσκειμένων εις τα πάτρια ευκνηθέντων ίνα αι προσπάθειαι του σεβ. Μητροπολίτου Αθηνών κ. Θεοκλήτου υπέρ της αναστηλώσεως της γνησίας Βυζαντινής Μουσικής στεφθώσιν υπό πλήρους επιτυχίας».

Έπειτα απ' την πνευματική αυτή μυσταγωγία και τη μουσική πανδαισία της ψαλείσης Δοξολογίας, ο Ν.Δ. Λεβίδης, ο οποίος είχε διεξαγάγει προσωπικό αγώνα για την προβολή και διατήρηση της πατρώας βυζαντινής μουσικής, αποστέλλει επαινετική επιστολή προς τον Κ.Α. Ψάχο, την επομένη αμέσως ημέρα. Ο Ψάχος, ο οποίος είχε επίσης επιδοθεί σε ένα δύσκολο αγώνα για την «ανύψωση της μουσικής της εκκλησίας και του έθνους» -όπως λέγει ο ίδιος-, έναν αγώνα ο οποίος πολλές φορές του προξένισε και θλίψεις και επικρίσεις, ενώ συχνά εύρισκε πρόσκομμα την αδιαφορία ή και την άγνοια των υπευθύνων, δέχθηκε την επιστολή αυτή «ως ζωογόνον αύραν εν μέσω ερήμου καυστικής».

Ίδου ολόκληρη η επιστολή με την οποία ο Κ.Α. Ψάχος απάντησε στον Ν.Δ. Λεβίδη:

Ερίτιμε φίλε,
Ως ζωογόνος αύρα εν/μέσω ερήμου καυστικής/επήλθε μοι η ευμενής/άγαν δε παρήγορος κρί/σις της υμετέρας εριτίμου φιλίας, επί τη επιτυχία/της δοξολογίας της ψαλείσης/κατά την εθνικήν εορτήν/υπό του χορού της Βυζαντινής Σχολής του Ωδείου και υπό/την εμήν ταπεινήν διεύθυνσιν.

Δεν ευρίσκω λόγους να/εκφράσω την κατέχουσαν/την καρδίαν μου θερμήν/ευγνωμοσύνην, αλλά και/τον μέγιστον θαυμασμόν/μου επί τη αγαστή εμμο/νή της υμετέρας εντιμó/τιπος εις ιδεώδη υψηλά/άτινα κυρίως διακρίνουσι αυτήν από πάντων/των άλλων των καλουμένων εθνικών ανδρών (!:)/των επαγγελματιών τον... Έλληνα!

Ειμί ένθους, πολυσέβα/στε φίλε, διότι εκτιμητήν/του λιτού έργου μου πρώ/τιστον, έχω τον κ. Λε/βίδην, τα προς τον οποίον/βαθύτατα της καρδίας μου/αισθήματα ευγνωμοσύνης/και υποχρεώσεως έσονται/απαραμείωτα.

Διαβεβαιώ υμάς, ερί/τιμε φίλε, ότι και την ψυ/χίν μου ειμί έτοιμος/να θυσιάσω, εργαζόμενος/το επ' εμοί υπέρ ανυψώ/σεως της μουσικής της εκ/κλησίας και του έθνους μας/ης η διατήρησις αληθώς/συν τοις άλλοις κρατεί και/σπνρίζει την ενότηπα του/ελληνικού Έθνους. Ευχαριστώ θερμώς δια/την ην εις το λιτόν μου έργον/είπερ τις και άλλος παρέχετε/ηθικήν ενίσχυσιν και υποστή/ριξιν, δέομαι τω Παναγάθω/όπως χαρίζηται υμίν υγιάν/ακλόνητον επ' αγαθώ της/υπονομευομένης ενότηπος του Έθνους.

Δύναμαι να κάμω δημο/σία χρήσιν της θαυμασίας/επιστολής σας; επεθύμουν/να δημοσιεύετο εν τη «Βυ/ζαντινή Επιθεωρήσει», ίνα/και οι εν τω εξωτερικώ ίδω/σιν οία αισθήματα βασι/λεύουσιν εν τη μεγάλη καρ/διά σας.

Αναμένω την/άδειάν σας, ή εν εναντία/περιπτώσει δύο λέξεις εν/είδει κρίσεως επί της ψαλείσης/δοξολογίας και του μετρίου έργου/μου εν γένει.

27 Μαρτίου

Ο ευγνωμονών φίλος σας

1908

Κ.Α. Ψάχος

Έπειτα από 30 χρόνια, ο Κ.Α. Ψάχος εξέδωσε όλα τα μέλη που εψάλθησαν κατά τη Δοξολογία αυτή, με το σύστημα της διπλής συνηχητικής γραμμής, σε ένα αυτοτελές φυλλάδιο. Στον πρόλογο του εν λόγω φυλλαδίου ο Ψάχος σημειώνει: «...η Βυζαντινή εκκλησιαστική μουσική, η συκοφαντηθείσα ως ανιαρώς μονότονος, έχει την εξ αυτής της μελωδικής φύσεώς της προβάλλουσαν αρμονίαν της, αρμονίαν όμως ουχί ως φαντάζονται ταύτην οι αποπειρώμενοι να υπαγάγωσιν την ελληνικήν μουσικήν εις τας χειροπέδας της όλως ξένης προς την φύσιν αυτής ευρωπαϊκής αρμονίας. Τοιαύτην αρμονίαν εφήρμοσα επί

πάντων ανεξαιρέτως των Βυζαντινών εκκλησιαστικών μελών, όπως και επί των θύραθεν τοιούτων, εις πλήρες απλουστάτην μεν εν αρχή, ήδη όμως σύστημα καταστρωθείσαν. Και το πλήρες και άρτιον τούτου σύστημα δεν στηρίζεται απλώς, ως υπέλαβόν τινες, εις τετάρτας, εις πέμπτας και εις ογδόας, αλλ' εις μίαν πρωτότυπον αντίστιξιν, εκ της οποίας παραλλήλως προς την κυρίαν γραμμήν του μέλους ενσαρκούνται δύο άλλα συνήκουσαι γραμμαί, αποτελούσαι και αύται μελωδίας αυτοτελείς, ομοιογενείς και ομοίχους προς αυτήν...». Τα λόγια αυτά του Ψάχου φανερώνουν εύγλωπτα τον διαρκή αγώνα, στον οποίον αφιέρωσε τη ζωή του, έναντι κάθε απόπειρας είτε βεβηλώσεως της πατρώας βυζαντινής μουσικής είτε αντικαταστάσεώς της υπό της τετραφώνου.

Αυτός ο αγώνας αποτελεί και το κοινό σημείο, το οποίο συνέδεε τον Κ.Α. Ψάχο με τον βουλευτή Αθηνών και ένθερμο υπερασπιστή των πατρών Ν.Δ. Λεβίδη. Το ιδεώδες της διατηρήσεως της εθνικής μουσικής μας κληρονομιάς ένωσε με στενούς δεσμούς φιλίας τους δύο άνδρες, οι οποίοι όρθωσαν το πνευματικό τους ανάστημα και αναδείχθηκαν πρωτοπόροι στον «καλόν αγώνα» για τη διάσωση και ανόρθωση του ελληνικού μουσικού πολιτισμού, κινούμενοι από την αποστολική ρήση: «πάντα ευσχημόνως και κατά τάξιν γινέσθω».

Α.ΧΑΛ.

Βιβλιογραφία:

Χαλδαϊάκης, Αχιλλεύς Γ., «Εκ του αρχείου Ν.Δ. Λεβίδη. Η δοξολογία της 25^{ης} Μαρτίου 1908 και μια ανέκδοτη επιστολή του Κ.Α.Ψάχου», *Παρνασσός* 34 (1992) 322-325 [και ανάτυπο Αθήνα 1992]. Χαλδαϊάκης, Αχιλλεύς Γ., «Ο Ν.Δ. Λεβίδης και το ανακύβαν μουσικό ζήτημα κατά τον Μάιο του 1902», *Παρνασσός* 36 (1994) 34-65 [και ανάτυπο Αθήνα 1994].

Λεβιρατικός (και λευιρατικός) γάμος. Ι. Γενικά. Ο λεβιρατικός γάμος αποτελεί μία ξεχωριστή από τον γάμο γαμήλια σύναψη. Η ονομασία του προέρχεται εκ του λατινικού 'levir', το οποίο αποδίδει το εβραϊκό 'yâbâm' (κουνιάδος). Ειδικότερα, σύμφωνα με όσα ορίζονται στο *Δευτερονόμιο* (Δτ 25:5-10), αν κάποιος από τα αδέρφια που ζουν μαζί πεθάνει άκληρο, τότε ο αδελφός παίρνει τη χήρα για σύζυγο του για να αποκτήσει άρρεν τέκνο, το οποίο όμως νομικά θεωρείται ως υιός του θανόντος με πλήρη κληρονομικά δικαιώματα. Ο αδελφός ωστόσο έχει τη δυνατότητα να αρνηθεί την υποχρέωση αυτή, με μια

δήλωσή του μπροστά στους γηραιούς, γεγονός όμως που αποτελεί ατιμωτική πράξη και στην περίπτωση αυτή η χήρα βγάζει το υπόδημα του αδελφού και τον φτύνει στο πρόσωπο, διότι «ὄς οὐκ οικοδομήσει τὸν οἶκον τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ». Στην ΠΔ απαντούν δύο παραδείγματα λεβιρατικού γάμου, της Θάμαρ και της Ρουθ.

Η πρακτική αυτή γαμήλιας σύναψης δεν είναι άγνωστη στους λαούς της Εγγύς Ανατολής. Ειδικότερα, σχετικές αναφορές που εντοπίζονται στην ασσυριακή νομοθεσία περιγράφουν την ίδια αντιμετώπιση για τη χήρα, η οποία θα πρέπει να παντρευτεί τον αδελφό του πεθαμένου της άνδρα. Παρόμοιες αναφορές εντοπίζονται και στη νομοθεσία των Χετταίων, με λιγότερες όμως λεπτομέρειες.

Οι λόγοι σύναψης του λεβιρατικού γάμου σχετίζονται με τη διαιώνιση του ονόματος και της οικογένειας μέσω άρρενων και κατ' επέκταση με την προστασία της περιουσίας της οικογένειας. Επιπροσθέτως δι' αυτού του τρόπου προστατευόταν η χήρα, επειδή της εξασφαλιζόταν στέγη και τροφή καθώς και η δυνατότητα να κάνει παιδιά αποφεύγοντας τον κοινωνικό στιγματισμό της ατεκνίας.

Κ.ΦΕΡ.

Βιβλιογραφία:

Belkin, S., "Levirate and Agnate Marriage in Rabbinic and Cognate Literature", *JQR* 60 (1970) 275-329. Burrows, M., "Levirate Marriage in Israel", *JBL* 59 (1940) 23-33. Manor, D.W., "A Brief History of Levirate Marriage as it Relates to the Bible", *Near East Archaeological Society Bulletin* 20 (1982) 33-52. Weisberg, Dvora E., "The Widow of Our Discontent: Levirate Marriage in the Bible and Ancient Israel", *Journal for the Study of the Old Testament* 28/4 (2004) 403-429. Guenther, A., "A Typology of Israelite Marriage: Kinship, Socio-Economic, and Religious Factors", *Journal for the Study of the Old Testament* 29/4 (2005) 387-407.

II. ΠΔ και ΚΔ. Λεβιρατικός ονομάζεται ο γάμος, στον οποίο ο αδελφός του νεκρού συζύγου είναι υποχρεωμένος να νυμφευτεί τη χήρα του αδελφού του ή αλλιώς η χήρα είναι υποχρεωμένη να παντρευτεί τον αδελφό του αποθανόντος συζύγου της. Ο λεβιρατικός γάμος απαντά σε κοινωνίες με ισχυρή δομή των μελών της φυλής, στην οποία απαγορεύεται ο γάμος εκτός αυτής. Γενικά, προστατεύει τη χήρα και τα ορφανά της και εξασφαλίζει αρσενικό μέλος υπεύθυνο γι' αυτούς, ωστόσο στην ιουδαϊκή παράδοση μπορούσε να συμβεί μόνον όταν ο σύζυγος πέθαινε άτεκνος, προκειμένου να συνεχίσει η γραμμή διαδο-

χής της οικογένειάς του. Σύμφωνα με το Δτ 25:5-6, ο λεβιρατικός γάμος αποσκοπεί στη μη εξάλειψη του ονόματος της οικογένειας και -μπροστά στον κίνδυνο της ατεκνίας- επιτρέπει την τεκνογονία του αδελφού του νεκρού συζύγου με την άτεκνη γυναίκα του: «Εάν δε κατοικῶσιν ἀδελφοὶ ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ ἀποθάνῃ εἷς ἐξ αὐτῶν, σπέρμα δὲ μὴ ἦ αὐτῷ, οὐκ ἔσται ἡ γυνὴ τοῦ τεθνηκότος ἕξω ἀνδρὶ μὴ ἐγγίζοντι· ὁ ἀδελφὸς τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς εἰσελεύσεται πρὸς αὐτὴν καὶ λήψεται αὐτὴν ἑαυτῷ γυναῖκα καὶ συνοικήσει αὐτῇ, καὶ ἔσται τὸ παιδίον, ὃ ἐὰν τέκῃ, κατασταθήσεται ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ τελευτηκότος, καὶ οὐκ ἐξαληφθήσεται τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰσραὴλ».

Rembrandt, *Ο Βοός και η Ρουθ, μελέτη (1637), Kupferstichkabinett der Staatlichen Museen, Βερολίνο. Στην περίπτωση της Ρουθ εφαρμόστηκε η πρακτική του λεβιρατικού γάμου*

Στο κεφ. 38 της *Γενέσεως* γίνεται λόγος για την περίπτωση του Αυνάν, ο οποίος δεν εκπλήρωσε την υποχρέωσή του, σύμφωνα με τον θεσμό του λεβιρατικού νόμου προς τη νύφη του Θάμαρ, μετά τον θάνατο του αδελφού του Ηρ και ο Θεός τον εθανάτωσε (Γεν 38:10). Ωστόσο, στη συνέχεια της διήγησης εξηγείται η αντίληψη της εποχής για τον κίνδυνο της μη απόκτησης τέκνων και εκφράζεται από την ήδη άτεκνη από δύο συζύγους Θάμαρ, η οποία δεν διστάζει να ντυθεί πόρνη και να εξαπατήσει τον πεθερό της Ιούδα, διότι δεν της έδωσε τον τρίτο γιο του Σπλώμ για τεκνοποιία. Μάλιστα, όταν μένει έγκυος από τον Ιούδα και αποκαλύπτεται η απάτη της, δεν θανατώνεται όπως θα περίμενε κανείς, αλλά δικαιώνεται ο πόθος της για την τεκνογονία. Ο ίδιος ο Ιούδας λέγει: «Δεδικαίωται Θάμαρ ἢ ἐγώ, οὐ εἶνεκεν οὐκ ἔδωκα αὐτὴν Σπλώμ τῷ υἱῷ μου» (Γεν 38:26).

Ο ιερός Χρυσόστομος στην ομιλία του *Εἰς τὴν Γένεσιν* εξηγεί την κοινωνική κατάσταση της εποχής της Βίβλου και

προτρέπει τους ακροατές του να μη βιαστούν να καταδικάσουν είτε την πράξη της Θάμαρ, είτε αυτήν του Ιούδα. Συγκεκριμένα λέγει: «Ἀλλὰ μηδεὶς ταῦτα ἀκούων καταγινωσκέτω τῆς Θάμαρ, ὡς γὰρ ἔφθην εἰπὼν, καὶ οἰκονομία ὑπηρετεῖτο, καὶ διὰ τοῦτο οὔτε αὐτὴ μέμψιν τινὰ ὑπέμεινε, οὔτε ὁ Ἰούδας ἐγκλήμασιν ὑπεύθυνος γέγονε. Καὶ γὰρ ἐντεῦθεν ὁδῶ προβαίων εὐρήσεις ἐκ τῶν παιδῶν τῶν τούτῳ τεχθέντων τὸν Χριστὸν κατάγοντα τὸ γένος» (Ιωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὴν Γένεσιν*, 54, 533). Στο ίδιο μήκος κινούνται και οι απόψεις του αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας, ο οποίος σημειώνει: «Ἐννοοῦντες οὖν ἄρα τῆς κατὰ καιροῦ οἰκονομίας τοὺς τρόπους, ψόγον καὶ καταβοῆς τῆς ἐπί γε τῷ πορνεῦσαι, φημί, αὐτὴν τε τὴν Θάμαρ καὶ μέντοι καὶ τὸν Ἰούδα εἰκότως ἀπαλλάξωμεν» (Κύριλλος Αλεξανδρείας, *Γλαφυρῶν εἰς τὴν Γένεσιν*, PG 69:312) Στο βιβλίο της *Ρουθ* (Ρουθ 4:15-1), στον κίνδυνο να μείνει δίχως απογόνους, η πεθερά της Ρουθ, η Νωεμίν, λόγω του θανάτου των γιῶν της, προτρέπει τη νύφη της να παντρευτεί τον Βοός, ώστε τα τέκνα από τον γάμο τους να θεωρηθούν δικὰ της εγγόνια: «καὶ ἔλαβεν Βοὸς τὴν Ρουθ, καὶ ἐγενήθη αὐτῷ εἰς γυναῖκα... καὶ ἔτεκεν υἱὸν... καὶ ἔλαβεν Νωεμίν τὸ παιδίον καὶ ἔθηκεν εἰς τὸν κόλπον αὐτῆς καὶ ἐγενήθη αὐτὸν εἰς τιθνήν» (βλ. Φανάρας, σ. 54-55).

Αλλά και στην Καινή Διαθήκη γίνεται έμμεση αναφορά στον θεσμό του λεβιρατικού γάμου. Συγκεκριμένα στο Μτ 22:23-33 το ερώτημα των Σαδδουκαίων προς τον Ιησού για την ανάρσταση των νεκρών βασίζεται στον θεσμό του λεβιρατικού γάμου: «εάν τις ἀποθάνῃ μὴ ἔχων τέκνα, ἐπιγαμβρεύσει ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ ἀναστήσει σπέρμα τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ. Ἦσαν δὲ παρ' ἡμῶν ἑπτὰ ἀδελφοὶ καὶ ὁ πρῶτος γαμήσας ἐτελεύτησε καὶ μὴ ἔχων σπέρμα ἀφῆκε τὴν γυναῖκα αὐτοῦ τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ. Ὁμοίως καὶ ὁ δεύτερος καὶ ὁ τρίτος ἕως τῶν ἑπτὰ. Ὑστερον δὲ πάντων ἀπέθανε καὶ ἡ γυνὴ. Ἐν τῇ ἀναστάσει τίνος τῶν ἑπτὰ ἔσται ἡ γυνὴ; Πάντες γὰρ ἔσονται αὐτῆς». Ο Ιησὺς ἀπάντησε με τη γνωστή ρήση: «ἐν γὰρ τῇ ἀναστάσει οὔτε γαμοῦσιν οὔτε ἐγκαμίζονται, ἀλλ' ὡς ἄγγελοι Θεοῦ ἐν οὐρανῷ εἰσὶ». Β.ΦΑΝ.

Βιβλιογραφία:

Φανάρας, Βασίλειος, *Υποβοηθούμενη Αναπαράγωγη. Ηθικοκοινωνική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη: Το Παλίμψηστον 2000.